

Мирошниченко Н. А.,*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3693-6815>***Берш А. Я.,***кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4078-9937>*

ВИДИ ОСУДНОСТІ, ЇХ ВПЛИВ НА КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА ПОКАРАННЯ

Анотація. У статті досліджується поняття осудності та її видів як обов'язкової передумови кримінальної відповідальності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Висвітлено основні види осудності, зокрема такі як обмежена, вікова та спеціальна осудність. Окрема увага приділена стану неосудності та його правовим наслідкам. Розкрито роль видів осудності для індивідуалізації відповідальності та покарання, її значення для забезпечення справедливості кримінального правосуддя. Проаналізовано позиції вітчизняних науковців та положення чинного кримінального законодавства України. Розкрито наукові підходи до розуміння видів осудності як юридичної категорії, що поєднує правові та психологічні елементи і характеризує здатність особи усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпечність своїх дій (бездіяльності) та керувати ними під час вчинення кримінального правопорушення. Особливу увагу приділено класифікації видів осудності у сучасній кримінально-правовій доктрині, зокрема обмеженій осудності, віковій осудності, а також спеціальній осудності, яка пов'язується з наявністю додаткових психофізіологічних або професійних характеристик суб'єкта.

Проаналізовано співвідношення осудності та неосудності, а також їх значення для вирішення питання про можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності. Наголошено, що встановлення виду осудності безпосередньо впливає на вибір форми кримінально-правового реагування, межі та характер покарання, а також на доцільність застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру. Обґрунтовано, що обмежена осудність не виключає кримінальної відповідальності, проте має враховуватися судом як обставина, що пом'якшує покарання та сприяє його індивідуалізації.

Окремо розглянуто вплив стану алкогольного сп'яніння на осудність особи та можливість врахування цього чинника при призначенні покарання. Зроблено висновок, що диференціація видів осудності має важливе теоретичне і практичне значення для забезпечення принципів справедливості, гуманізму та законності у кримінальному праві, а також для вдосконалення механізму кримінальної відповідальності та покарання.

Ключові слова: осудність, неосудність, обмежена осудність, вікова осудність, спеціальна осудність, стан сп'яніння, кримінальна відповідальність, покарання.

Постановка проблеми. Осудність є однією з ключових передумов кримінальної відповідальності, адже лише особа, яка здатна усвідомлювати свої дії та керувати ними, може бути притягнена до кримінальної відповідальності та піддана покаранню. У кримінальному праві та законодавстві України поняття осудності пов'язується з психічним станом особи на момент вчинення кримінального правопорушення. Без встановлення факту осудності неможливо притягнути особу до кримінальної відповідальності, адже лише осудна особа здатна винно вчинити кримінальне правопорушення.

Питання пов'язані з поняттям осудності, її видів, мають важливе теоретичне та практичне значення для притягнення особи до кримінальної відповідальності та для призначення покарання.

Стан дослідження. Питання осудності та її вплив на сучасний стан правозастосовчої діяльності висвітлено в працях М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, В. М. Бурдіна, В. К. Грищука, О. О. Дудорова, О. М. Костенко, Н. А. Мирошниченко, А. А. Музики, В. О. Навроцького, Н. А. Орловської, Ю. А. Пономаренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація, П. Л. Фріса, М. І. Хавронюка та інших відомих вчених. Але розвиток суспільства, зміни, що відбуваються в соціально-економічному, політичному розвитку країни, вимагають подальших наукових досліджень.

Метою статті є висвітлення проблем пов'язаних з видами осудності, з'ясування їх впливу на кримінальну відповідальність та покарання, а також виявлення проблемних аспектів у правозастосовчій практиці.

Виклад основного матеріалу. Теоретичний і практичний інтерес суспільства до питання осудності та її видів зумовлений тим, що воно стосується однієї з найскладніших сфер людської діяльності – здатності особи відповідати за власні дії у різних сферах життєдіяльності та суспільних відносин. Осудність – це психічний стан особи, який забезпечує здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та керувати ними. Вона поєднує два критерії: медичний (психічне здоров'я особи) і юридичний (здатність до усвідомлення та волевого контролю). Науковці (М. І. Бажанов, В. В. Сташис, О. М. Костенко) визначають осуд-

ність як складне психолого-правове явище, що виступає передумовою вини, а отже і кримінальної відповідальності [1, с. 147]. В.М. Бурдін вважає осудною «особу, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати суспільну небезпечність та кримінальну протиправність свого діяння, передбачати суспільну небезпечність та кримінальну протиправність його наслідків, зазначених в Особливій частині КК України, та керувати цим діянням». [2, с. 703].

Одним із найбільш дискусійних питань у цій сфері залишається визначення співвідношення між осудністю та неосудністю. Хоча категорії «осудність» і «неосудність» мають передусім правовий характер, вони водночас наповнені значним психологічним змістом. Тому коректне розуміння цих понять залежить не лише від їхнього визначення у правовому регулюванні, а й від того, наскільки точно їхні ознаки відображають інтелектуально-вольові процеси психічної діяльності людини.

Жодне правопорушення не може відбутися без особи, яка його вчинила, тому суб'єкт кримінального правопорушення – це невід'ємний елемент складу кримінального правопорушення. Під суб'єктом кримінального правопорушення розуміють фізичну особу, яка вчинила протиправне діяння, причому обов'язковими ознаками цього суб'єкта є його фізична природа, досягнення певного віку та осудність. На думку Ю. В. Бауліна, саме осудність є головною передумовою кримінальної відповідальності, адже «без здатності усвідомлювати свої дії не може йтися про вини, а отже і про покарання» [3, с. 55].

Розглядаючи внутрішню сторону кримінального правопорушення, слід зазначити, що вона охоплює психічні процеси, які відображають свідомість і волю особи під час вчинення протиправних дій.

У зв'язку з тим, що питання відповідальності та покарання особи за вчинення кримінального правопорушення безпосередньо пов'язане з її особистістю, важливого значення набуває здатність людини усвідомлювати характер своїх дій і керувати ними, що визначає її як «осудну» особу.

Осудність характеризує зв'язок особи із кримінальним правопорушенням, виною та кримінальною відповідальністю. Як відзначає В. В. Лень, «осудність є передумовою вини і кримінальної відповідальності, необхідною умовою для встановлення вини» [4, с. 53].

Таким чином, стан осудності безпосередньо впливає на відповідальність особи. Суд, призначаючи покарання, зобов'язаний враховувати психічний стан обвинуваченого, висновки судово-психіатричної експертизи та можливість корекції поведінки особи без жорстких каральних заходів, особливо коли мова йде про встановлення певних видів осудності.

Поряд з осудністю (ч. 1 ст. 19) і неосудністю, про яку йдеться в ч. 2 ст. 19 КК, в кримінальному законі є норма ст. 20 КК, про «обмежену осудність». Відповідно до чинного законодавства, здатність діяти свідомо і вільно під час вчинення кримінального правопорушення може бути виражена у суб'єктів у різній мірі, тобто, осудність може мати мінімум дві градації: повну і неповну (ст. 20 КК «обмежена осудність»). Інститут обмеженої осудності в Кримінальному законодавстві був закріплений у 2001 році в ст. 20 КК України. Йдеться про осіб, які під час вчинення кримінального правопорушення внаслідок психічного розладу не повною мірою могли усвідомлювати свої дії або керувати ними [5, с. 9].

Як зазначає Н. А Орловська, обмежена осудність є проявом гуманізації кримінального законодавства, оскільки дозволяє враховувати психічний стан особи при призначенні покарання [6, с. 17].

Проблема обмеженої осудності є найбільш суперечливим питанням, пов'язаним з поняттям осудності. Обмежена осудність поєднує юридичні та медичні елементи: особа не є неосудною, однак її здатність до усвідомлення або керування своїми діями істотно знижена. Це впливає на індивідуалізацію кримінальної відповідальності та покарання і можливість застосування примусових заходів медичного характеру [7, с. 46].

Вважаємо, що обмежена осудність це юридична оцінка стану суб'єкта кримінального правопорушення, який характеризується наявністю специфічних особливостей, що не перешкоджає притягненню цього суб'єкта до кримінальної відповідальності, і застосування до нього примусових заходів медичного характеру поряд з покаранням. Такі особи визнаються належними суб'єктами, однак їхній психічний стан враховується при призначенні покарання та може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру поряд із покаранням. Стан обмеженої осудності не звільняє особу від кримінальної відповідальності.

Слід звернути увагу, що до кола проблем, пов'язаних із обмеженою осудністю, належить також питання пов'язані з вчиненням кримінального правопорушення у стані сп'яніння, а саме – про співвідношення хронічного алкоголізму, хронічної наркоманії та осудності. Під час розв'язання цього питання не варто отожднювати природу та зміст цих понять, адже хронічний алкоголізм і наркоманія є скоріше передумовами формування патологічних психічних станів (патологічного сп'яніння). Відповідно до ст. 21 КК України, особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у стані алкогольного, наркотичного або іншого виду фізіологічного сп'яніння, підлягає кримінальній відповідальності на загальних підставах. Тобто, фізіологічне сп'яніння не звільняє особу від кримінальної відповідальності, навіть якщо воно вплинуло на поведінку винного [8].

Як пояснює Ю. В. Баулін, законодавець виходить із презумпції винності у виникненні стану сп'яніння, адже така особа добровільно привела себе у стан, який вплинув на її поведінку [3, с. 22].

Також існує точка зору про те, що алкогольне чи наркотичне сп'яніння може тимчасово змінювати емоційну сферу особи, послаблювати самоконтроль, знижувати критичне мислення та сприяти імпульсивним діям [9, с. 402]. Однак ці зміни не є психічним розладом у медичному сенсі, тому не впливають на юридичне визнання особи неосудною.

У судово-психіатричній практиці, як зазначав М. І. Бажанов, існують випадки, коли сп'яніння поєднується з психічним розладом. У таких ситуаціях експерти повинні визначити, чи було зниження здатності до усвідомлення своїх дій наслідком хвороби, чи лише наслідком вживання психоактивних речовин [10, с. 75].

Якщо сп'яніння спричинило патологічні психічні зміни (так зване патологічне сп'яніння), особа може визнаватися неосудною за медичним та юридичним критеріями. Проте, цей винятковий стан є предметом дослідження судово-психіатричної експертизи.

Актуальною видається проблема вікової осудності, особливо, що стосується неповнолітніх, чий психофізіологічний розвиток не відповідає їх формальній віковій групі. Поняття вікової осудності, пов'язане не з патологічними процесами, а з особливостями розвитку суб'єкта, крім того, вікова осудність не пов'язана з обов'язковим обмеженням психічних здатностей особи. В літературі наведені різні погляди вчених на проблему вікової осудності неповнолітніх (М. І. Бажанов, Л. М. , В.Я. Тацій, Н. М. Мирошніченко, Н. А. Орловська, та інші).

В науковій літературі зустрічається точка зору, про те, що такий стан можна віднести до вікової неосудності. Відставання у психічному розвитку вони розглядають як психічний розлад. Але ми розглядаємо це питання в контексті виду осудності, як і обмежену осудність. У випадку з віковою осудністю йдеться про педагогічну занедбаність тобто про відставання у розумовому розвитку (вікова недорозвиненість).

Неповнолітні, як суб'єкти кримінальної відповідальності, характеризуються певною своєрідністю, що обумовлює психічний та фізіологічний розвиток особистості, набуття нею певних знань, вмінь і навичок, які дають змогу усвідомлювати характер своїх дій та керувати ними [11, с.122].

Хоча законодавець не визначає вікову осудність, але рівень розвитку особи враховується при призначенні покарання неповнолітнім (ст. 103 КК). В ст. 485 КПК звертається увага на необхідність встановлення повних і всебічних відомостей про особу неповнолітнього, в тому числі, вказується на розумову відсталість не пов'язану з психічною хворобою, яка впливає на можливість усвідомлення дій і керування ними з боку такої особи [12, с. 6].

Оскільки чинний КК України не регламентує правові наслідки щодо цієї категорії осіб, то судова практика йде шляхом визнання їх осудними, а факт розумової відсталості (відставання у розвитку), не пов'язаний з психічним розладами у неповнолітнього, може враховуватися лише на власний розсуд суду під час призначення покарання та за необхідністю застосування примусових заходів виховного характеру [13].

Межа між віковою осудністю та обмеженою осудністю має вирішальне значення для вибору форми реагування держави. Якщо неповнолітній через відставання у розумовому розвитку не був здатний повною мірою усвідомлювати свої дії та керувати ними, але формально досяг віку кримінальної відповідальності, суд має можливість застосувати примусові заходи виховного характеру (ч. 2 ст.105 КК) [8]. Такі заходи можливо застосовувати з 11 річного віку (ст.498 КПК) [14].

Як підкреслював В. Я. Тацій, вікова осудність має подвійне значення: з одного боку – як критерій притягнення до кримінальної відповідальності, а з іншого – як підстава для застосування спеціальних, м'якших заходів впливу [1, с. 227].

Отже, вікова осудність є специфічним видом осудності суб'єкта кримінального правопорушення, що враховує не лише біологічний, але й психологічний розвиток неповнолітнього. Її визначення має ключове значення для правильного вирішення питання про кримінальну відповідальність і про застосування примусових заходів виховного характеру.

У кримінально-правовій доктрині виокремлюють ще і так звані спеціальні види осудності, що характеризують здатність певних категорій осіб усвідомлювати свої дії у специфічних обставинах, пов'язаних з професійними, службовими або психологічними особливостями. Питання спеціальної осудності набуває

актуальності у зв'язку зі зростанням кількості кримінальних правопорушень, вчинених особами, які виконують спеціальні функції або займають відповідальне становище (військовослужбовці, медичні працівники, посадові особи тощо).

У кримінально-правовій науці спеціальна осудність розглядається як здатність особи усвідомлювати суспільно небезпечний характер своїх дій і керувати ними в умовах, що вимагають підвищеного рівня самоконтролю, професійної підготовки або специфічних морально-психологічних якостей.

На думку В. Я. Тація, спеціальна осудність – це специфічний вид осудності, що враховує не лише загальні психологічні критерії, а й професійно-рольові та функціональні вимоги до певних категорій суб'єктів злочинів [1, с. 320].

У свою чергу, М. І. Бажанов підкреслював, що спеціальна осудність тісно пов'язана із поняттям спеціального суб'єкта, оскільки для виконання особливих обов'язків (службових, військових, професійних) потрібна не лише здатність розуміти та контролювати поведінку, а й усвідомлення специфічних правових і моральних обмежень, що накладає статус особи [10, с.149].

У судовій практиці питання спеціальної осудності найчастіше виникає у справах, де суб'єкт кримінального правопорушення виконує професійні або службові функції. Наприклад: медичні працівники, які несуть підвищену відповідальність за життя та здоров'я пацієнтів; військовослужбовці, які діють у стресових чи бойових умовах; посадові особи, які приймають юридично значущі рішення.

Якщо особа через свій психічний стан(напруженість, втома) чи недостатній рівень професійної підготовки не могла в повній мірі усвідомити наслідки своїх дій у межах покладених на неї функцій, питання спеціальної осудності може стати підставою для пом'якшення покарання. Крім того, спеціальна осудність може вплинути на форму вини.

Таким чином, спеціальна осудність – це не лише психічна властивість, а й правовий стан, який визначає здатність особи бути суб'єктом кримінального правопорушення у певній професійній сфері.

Висновки. Як висновок, пропонуємо на законодавчому рівні вирішити такі питання:

1. В ст.19 КК визначити загальне поняття осудності та її види: обмежену, вікову та спеціальну осудність.
2. В ст. 20 КК визначити неосудність, її критерії та правові наслідки.
3. В ст. 21 КК визначити фізіологічне сп'яніння , його види та правові наслідки. А також надати поняття патологічному сп'янінню та вказати на його наслідки.

Література:

1. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник. Бажанов М. І., Баулін Ю. В., Борисов В. І. та ін.; за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 480 с.
2. Бурдін В.М. Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження): монографія, Львів, 2010. 780с.
3. Баулін Ю. В. Курс кримінального права України. Загальна частина. К.: Юрінком Інтер, 2022.
4. Лень В.В. Осудність у кримінальному праві і законодавстві: монографія/ Передм. д. ю. н., проф. Ю. М. Антоняна. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2008. 180 с.
5. Мирошніченко Н. А., Орловська Н. А. Проблема обмеженої осудності [Текст] : навч. посібник / Н. А. Мирошніченко, Н. А. Орлов-

- ська ; Одеська національна юридична академія. О. : Юридична література, 2001. 70 с.
6. Орловська Н. А. Осудність та її види (порівняльний аналіз законодавства України та інших держав) : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / Орловська Наталія Анатоліївна ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2001. 20 с.
 7. Берш А.Я. Примусові заходи медичного характеру за кримінальним законодавством України: монографія/ А.Я. Берш. Одеса: Юридична література, 2022. 164 с.
 8. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. *Законодавство України*: офіц. сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 08.11.2025).
 9. Джужа О.М., Василюк В.В., Черней В.В. та ін. Кримінологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів; за заг. ред. В. В. Чернея; за наук. Ред. О. М. Джужі. – Київ: ФОП «Маслаков», 2020. 612 с.
 10. Бажанов М. І. Осудність як передумова кримінальної відповідальності. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 4. С. 72–81.
 11. Гриндей Л. М. Відставання психічного розвитку неповнолітнього і його відмежування від неосудності та обмеженої осудності. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2013. Вип. 682. С. 121–124.
 12. Мирошніченко Н. М. Вікова осудність неповнолітніх у кримінально-правовій доктрині України : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / Мирошніченко Наталія Михайлівна ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2013. 22 с.
 13. Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15.05.2006 № 2. База даних «*Законодавство України*» / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0002700-06> (дата звернення: 08.11.2025).
 14. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Законодавство України*: офіц. сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 08.11.2025).

Myroshnychenko N., Bersh A. Types of sanity, their impact on criminal liability and punishment

Abstract. The article examines the concept of sanity and its types as a mandatory prerequisite for criminal liability of a person who has committed a criminal offense. The main

types of sanity are highlighted, in particular such as limited, age-related and special sanity. Special attention is paid to the state of insanity and its legal consequences. The role of types of sanity for the individualization of responsibility and punishment, its significance for ensuring the fairness of criminal justice is revealed. The positions of domestic scientists and the provisions of the current criminal legislation of Ukraine are analyzed. Scientific approaches to understanding types of sanity as a legal category that combines legal and psychological elements and characterizes a person's ability to realize the factual nature and social danger of their actions (inaction) and to manage them during the commission of a criminal offense are revealed. Particular attention is paid to the classification of types of sanity in modern criminal law doctrine, in particular limited sanity, age-related sanity, as well as special sanity, which is associated with the presence of additional psychophysiological or professional characteristics of the subject.

The correlation between sanity and insanity is analyzed, as well as their significance for resolving the issue of the possibility of bringing a person to criminal liability. It is emphasized that establishing the type of sanity directly affects the choice of the form of criminal-legal response, the limits and nature of punishment, as well as the expediency of applying coercive measures of a medical or educational nature. It is substantiated that limited sanity does not exclude criminal liability, but should be taken into account by the court as a circumstance that mitigates punishment and contributes to its individualization.

The influence of a state of alcoholic intoxication on a person's sanity and the possibility of taking this factor into account when imposing punishment are separately considered. It is concluded that the differentiation of types of sanity is of important theoretical and practical importance for ensuring the principles of justice, humanism and legality in criminal law, as well as for improving the mechanism of criminal liability and punishment.

Key words: sanity, insanity, limited sanity, age-based sanity, special sanity, state of intoxication, criminal liability, punishment.

